

GRID

Intern faglig debat på Kunstakademiets Arkitektskole, Afd 6

Einig zu sein ist göttlich und gut; woher ist die Sucht denn
Unter den Menschen, daß nur Eines und Einer nur sei?
HÖLDERLIN

N° 18/19 Februar 2000

Tænke bygge bo [1]

Martin Heidegger

I det følgende forsøger vi at tænke over det at bo og det at bygge. Denne tænken over det at bygge foregiver ikke at føre til bygningsmæssige konklusioner, end mindre at opstille regler for det at bygge. Det følgende tankeforsøg betragter i det hele taget ikke det at bygge ud fra bygningskunstens og teknikkens synspunkt, men sporer det derimod tilbage til det felt, hvori alt hvad der *er*, hører hjemme.

Vi spørger da:

1. Hvad er det at bo?
2. I hvilken forstand hører det at bygge til det at bo?

I

At bo synes umiddelbart at være noget, vi først får adgang til ved at bygge. Det ene - at bygge - har det andet - at bo - til formål. Imidlertid er ikke alle bygninger også boliger. Bro og lufthavn, stadion og kraftværk er bygninger, men ikke boliger; banegård, motorvej, dæmning og torvehal er bygninger, men ikke boliger. Alligevel hører disse bygninger til det område som vi bebor. Dette strækker sig ud over disse bygninger, og omfatter således alligevel mere end boligen.

Lastvognschaufføren har hjemme på motorvejen; men det er dog ikke dér, han har tag over hovedet. Arbejdersken har hjemme på spinderiet; men det er dog ikke dér, hun har sin bolig. Chefingeniøren har hjemme på kraftværket; men det er dog ikke dér, han bor. Alle de nævnte bygninger huser mennesket. Mennesket bebor dem, men bor dog ikke desto mindre ikke i dem, så længe man ved det at bo ikke forstår andet end at have tag over hovedet. I betragtning af den aktuelle bolignød, er dette ganske vist også i sig selv en beroligende og glædelig omstændighed: boligbyggeriet giver jo faktisk tag over hovedet; boligerne af i dag kan oven i købet være fornuftigt opdelt, lette at fremstille, forbilledligt billige, åbne imod luft, lys og solskin; spørgsmålet er bare om dette er tilstrækkeligt til at sikre at man også virkelig vil kunne *bo* i disse boliger? For nu imidlertid at vende tilbage til de bygninger som ikke er boliger, så forbliver også disse bestemt ud fra det at bo, i det omfang de bidrager til at mennesket kan bo, og det at bo synes således i alle tilfælde at være det formål som enhver byggen sigter imod. At bo og at bygge forholder sig til hinanden som mål til middel. Dog, så

længe vi begrænser os til denne opfattelse, ser vi det at bygge og det at bo som to adskilte aktiviteter, og forestiller os dermed noget rigtigt. Men samtidig forstiller mål/middel-skemaet de væsentlige sammenhænge for os. At bygge er nemlig ikke blot midlet og vejen til at bo: at bygge er allerede i sig selv at bo. Hvorfra véd vi det? Hvad kan overhovedet give os et mål, hvormed vi kan lodde det at bygge og det at bo i deres væsen?

Det der taler til os om en tings væsen, er sproget, - under forudsætning af at vi samtidig agter på dettes eget væsen. I dag ser vi imidlertid en på én gang uhæmmet og behændig talen, skriven og udsendelse af tale brede sig med rasende hast over hele jordkloden. Mennesket gebærder sig som om det *selv* var sprogets herre og mester, skønt det dog er og bliver *sproget* som er menneskets herskerinde. Måske er det, mere end noget andet, menneskets omvendning af *dette* herredømmeforhold, som har drevet dets væsen ud i det hjemløse, for sig selv fremmede. At vi er omhyggelige med vores sprogbrug, er i sig selv udmærket; men det hjælper ikke, så længe vi blot betjener os af sproget som udtryksmiddel. Af alle de tilsigelser, som vi mennesker ud af os selv kan bringe *med* i tale, er sproget selv det højeste og absolut første.

Hvad betyder altså at bygge? Det gammelhøjtyske ord for at bygge, *buan*, betyder at bo. Det vil sige: at dvæle, at opholde sig. Den egentlige betydning af verbet at bygge - nemlig at bo - er gået tabt for os [2]. Et halvvejs skjult spor er dog bevaret i ordet "nabo" [3]: naboen er "nærboeren", "nærbyggeren", den som bor i nærheden. Ordene *buri*, *büren*, *beuren*, *beuron*, betyder alle at bo, eller betegner bosteder. Nu siger det gamle ord *buan* os imidlertid ikke blot at det at bygge egentlig er at bo; det giver os tillige et vink om hvorledes vi må tænke det at bo i denne betydning. Når vi taler om at bo, forestiller vi os sædvanligvis en af menneskets mulige måder at forholde sig, blandt mange andre måder. Vi arbejder ét sted, og bor et andet. Vi bor ikke bare - det ville på det nærmeste være tidsspilde: vi har et job, vi gør forretninger, vi rejser og bor undervejs, snart det ene sted, snart det andet. At bygge betyder oprindeligt at bo. Hvor ordet *bygge* endnu taler oprindeligt til os, siger det samtidig *hvor langt* det at bo strækker sig, i sit væsen. Bygge, *buan*, *bhu*, er nemlig det samme ord som i tysk *ich bin*, *du bist*, "jeg er, du er", og den gamle imperativsform *bis*, "vær" [4]. Hvad betyder da: jeg er? Det gamle ord bygge, som *ich bin* er beslægtet med, svarer på dette spørgsmål: "jeg er, du er" betyder: jeg bor, du bor. Og den måde, du og jeg er, den måde, vi mennesker *er* på jorden, er vores *buan*, vores måde at bo. At være menneske vil sige: at være dødelig på jorden; det vil sige: at bo. Det gamle ord bygge, som siger at mennesket *er* for så vidt det *bor*, har nu tillige en *anden* betydning: at sørge for og at pleje, nemlig at bygge marken, at bygge vinen [5]. Denne form for byggen gør ikke andet end at give ly, nemlig for afgrøderne som derpå selv bringer sine frugter til modning. At bygge i betydningen *sørge for* og *pleje*, er ikke at fremstille. At bygge et skib eller et tempel er derimod, i en vis forstand, at fremstille værket selv. At bygge er her - i modsætning til blot at pleje - en rejsning. Begge disse måder at bygge - såvel i betydningen at pleje, latin *colere*, *cultura*, som i betydningen at rejse bygningsværker, latin *aedificare* - er indeholdt i den egentlige byggen, som er at bo. Men den vigtigste tilgang, for menneskets daglige erfaring, til det at bygge i betydningen at bo, er og bliver dog det som sproget så smukt kalder det "hjemmевante" [6]. Netop fordi det er det vante, træder dette imidlertid tilbage til fordel for de mangfoldige måder, hvorpå det at bo fuldbyrder sig, dvs de forskellige former for pleje og rejsning. Disse gøremål overtager da efterhånden helt betegnelsen "bygge", og dermed også selve sagen. Den egentlige betydning af at bygge - nemlig at bo - synker hen i glemsel.

Denne tildragelse synes umiddelbart ikke at dreje sig om andet end en simpel betydningsforandring af visse ord. I virkeligheden ligger der imidlertid noget afgørende bag denne bevægelse, nemlig at det at bo ikke længere erfares som menneskets væren, og da slet ikke som grundtrækket i det at være menneske.

At sproget så at sige tager den egentlige betydning af ordet bygge - at bo - tilbage, vidner imidlertid netop om det oprindelige i disse betydninger: netop for sprogets væsentlige ord gælder det nemlig at det som egentligt siges i dem, let synker tilbage i glemsel til fordel for det, de mere umiddelbart betegner. Hemmeligheden bag denne bevægelse er noget, mennesket endnu knap nok har overvejet. Sproget unddrager mennesket sin simple og høje tale. Dermed forstummes dets oprindelige tiltale imidlertid ikke; den tier blot. Samtidig forsømmer dog mennesket, på sin side, at agte på denne tien.

Lytter vi imidlertid til hvad sproget siger i ordet bygge, mærker vi tre forhold:

1. At bygge er egentlig at bo.
2. At bo er de dødeliges måde at være på jorden.
3. At bygge - i betydningen at bo - udfolder sig på den ene side til en byggen, der plejer - nemlig afgrøderne, på den anden side til en byggen, der rejser bygningsværker.

Tænker vi nærmere over denne trehed, fornemmer vi et vink, og mærker os følgende: hvad det at bygge bygningsværker er, i sit væsen, kan vi end ikke *spørge* om - og da slet ikke besvare forsvarligt - så længe vi ikke betænker at enhver byggen i sig selv er en måde at bo. Vi bor ikke fordi vi har bygget: tværtimod bygger vi og har bygget, for så vidt vi bor, dvs for så vidt vores måde at være er *som de der bor*. Men hvori består da denne boens væsen? Lad os atter lytte til sprogets tiltale. Det oldsaxiske *wuon*, det gotiske *wunian* betyder - ligesom det gamle ord bygge - at dvæle, at opholde sig. Men det gotiske ord *wunian* siger tydeligere hvorledes denne dvælen erfares. *Wunian* vil sige: at være tilfreds, at være bragt til freds og dvæle heri [7]. Ordet *fred* henviser til det frie, *frye*, og *fry* betyder på sin side at være bevaret for ulykker og farer, bevaret for ..., dvs. forskånet. At fri betyder egentlig at skåne. Men at skåne betyder i sig selv ikke blot dette ikke at gøre det skånede noget: den egentlige skånen er noget *positivt* som finder sted når vi forlods lader noget bero i sit væsen, når vi bringer noget tilbage i dets væsen, når vi frier det i henhold til ordet: indfrier. At bo, at være bragt til freds, vil sige: at dvæle indfriet i det frye, dvs i det frie som skåner hver enkelt ting i sit væsen. *Grundtrækket i det at bo er denne skånen*. Det gennemstrømmer det at at bo i hele dets udstrækning. Og denne viser sig for os, så snart vi tænker på dette at mennesket har sin væren i at bo, nærmere bestemt som de dødeliges ophold på jorden.

Med "på jorden" har vi imidlertid også sagt: "under himlen". Begge dele har på den ene side en *medbetydning* af "dvælen over for de udødelige", og omfatter på den anden side en "høren menneskenes samkvem til". Disse fire: jord og himmel, udødelige og dødelige, hører - med udspring i en *oprindelig* enhed - sammen i ét.

Jorden er det tjenende og oppebærende, det som blomstrer og sætter frugt, som udstrækker sig til vidder og vande, til vækst og vildt [8]. Siger vi jord, tænker vi dermed også de andre Tre med; men vi betænker ikke de Fires énfold.

Himlen er solens hvælvende gang, månens gennemløb af sine faser, stjernernes vandrende skær, årets tider og deres hverv, dagens lys og dæmring, nattens mørke og klarhed, vejrets gæstfrihed og ugæstfrihed, skydækket og æterens dytblå svælg. Siger vi himmel, tænker vi dermed også de andre Tre med; men vi betænker ikke de Fires énfold.

De udødelige er guddommens vinkende sendebude. Gennem disses hellige gøren og laden fremstår guden som nærværende, eller trækker sig bort i sin skjulthed. Nævner vi de udødelige, tænker vi dermed også de andre Tre med; men vi betænker ikke de Fires énfold.

De dødelige er menneskene. De kaldes dødelige, fordi de kan dø. At dø vil sige at formå døden *som* død. Kun mennesket dør, og dét bestandigt, så længe det er på jorden, under

himlen, over for de udødelige. Nævner vi de dødelige, tænker vi dermed også de andre Tre med; men vi betænker ikke de Fires énfold.

Dette deres énfold kalder vi *fir-eningen*. De dødelige *er* i fireningen, for så vidt de *bor*. Grundtrækket ved det at bo er imidlertid at skåne. De dødelige bor på en sådan måde at de skåner fireningen i dens væsen. Således er den skånende boen firfoldig.

De dødelige bor, for så vidt de redder jorden - ordet her taget i sin gamle betydning, som endnu Lessing kendte [9]. Redningen unddrager ikke blot noget en fare: at redde betyder egentlig at sætte noget fri i dets væsen; at redde jorden er andet og mere end at udnytte eller ligefrem udpine den. Redningen af jorden behersker den ikke og underlægger sig den ikke - hvorfra der kun er et skridt til hæmningsløs udbytning.

De dødelige bor, for så vidt de tager imod himlen som himmel. De lader solen, månen og stjernerne beskrive deres baner; de lader årstiderne bibringe deres velsignelser såvel som deres hårde slag; de gør ikke natten til dag og ikke dagen til forjaget rastløshed.

De dødelige bor, for så vidt de venter på de guddommelige som guddommelige. Med håb holder de dødelige dét som de ikke håbede, op for de udødelige. De venter på vink om deres komme og overser ikke tegnene på deres udeblivelse. De skaber sig ikke egne guder, og dyrker ikke afguder. Selv i fortabelsen venter de på den frelse som blev unddraget dem.

De dødelige bor, for så vidt de leder deres eget væsen - nemlig at de formår døden som død - i den rette brug af denne evne, således at døden bliver en god død. At lede de dødelige i deres væsen, betyder på ingen måde at sætte sig døden - som rent intethed - som mål; det betyder heller ikke at fordystre det at bo ved en blind stirren mod enden.

Ved at redde jorden, ved at modtage himlen, ved at vente på de udødelige, ved at lede de dødelige, finder boen sted, som den firfoldige skånen af fireningen. At skåne betyder: at hytte fireningen i sit væsen. Det som hystes, må tages i forvaring. Men hvor tager det at bo, således som det skåner fireningen, dennes væsen i forvaring? Hvorledes fuldbringer de dødelige det at bo som en sådan skånen? Det ville de dødelige aldrig formå, hvis det at bo ikke var andet end at blot at opholde sig på jorden, under himlen, over for de udødelige, i samkvem med de dødelige. Det at bo er tværtimod altid først af alt at opholde sig ved tingene. Det at bo, som det at skåne, forvarer fireningen i det som de dødelige opholder sig ved: i tingene.

Opholdet ved tingene er imidlertid ikke bare et udvortes, femte påhæng til den firfoldige skånen som vi allerede har talt om - tværtimod: opholdet ved tingene er den eneste måde hvorpå det firfoldige ophold i fireningen stedse kan fuldbringes som en enhed. At bo skåner fireningen idet det bringer dennes væsen ind i tingene. Men tingene selv forvarer kun firheden, når de selv forlades, dvs lades være i deres væsen.. Hvorledes sker det? Derved at de dødelige sørger for og plejer de ting som gror, og derved at de selv rejser ting som ikke af sig selv gror. At pleje og at rejse er at bygge i strengere forstand. At *bo* - for så vidt det forvarer fireningen i tingene - er, som denne forvaren, at *bygge*. Og dermed er vi da bragt på sporet af det andet spørgsmål:

II

Hvorvidt hører det at bygge til det at bo?

Svaret på dette spørgsmål vil gøre det klart for os hvad det at bygge, tænkt ud fra det at bo, egentlig er. Vi begrænser os her til det at bygge i betydningen: at rejse ting, og spørger da: hvad er en bygget ting? Som eksempel for vor eftertanke vil vi tage en bro.

Broen spænder med lethed og styrke hen over floden. Det er ikke således at den forbinder to bredder som allerede var der: det er først idet broen danner overgang at de to bredder træder frem som bredder. Broen lader de to ligge over for hinanden på en særlig måde. Den ene bred stikker af mod den anden gennem broen. Det er heller ikke således at bredderne blot følger floden

som ligegyldige grænselinier for landjorden. Broen fører med bredderne også de to bagved liggende landskabers vidder sammen omkring floden. Den hensætter flod, bred og land i deres gensidige naboskab. Broen *forsamler* jorden til landskab omkring floden, og fører således denne gennem engene. Bropillerne bærer, hvilende i flodsengen, buernes hvælving som lader flodens vande passere. Hvad enten disse roligt og muntert giver sig på vej, eller himlens udgydelser ved regnstorm eller smeltevand ved tøbrud slår op som voldsomme bølger mod bropillerne, står broen beredt til at modtage himlens vejr og dens lunefulde væsen. Selv dér hvor broen overdækker floden, holder den stadig dens gennemstrømmen vendt mod himlen, idet den for et øjeblik tager den ind gennem sin åbning, blot for atter at give den fri.

Broen lader floden strømme, og sikrer samtidig de dødelige deres vej, så de kan gå og køre fra land til land. Broen leder på mangfoldige måder. Stadsbroen leder fra slottet til domkirketorvet; broen over floden fører vogn og forspand fra købstaden til de omliggende landsbyer. Den gamle stenbros uanselige overgang over bækken lader høstlæsset komme ind fra marken til landsbyen, og fører trælaster fra markvejen til landevejen. Motorvejsbroen er atter indspundet i det linienet som er sat af den beregnede, hurtigst mulige fjerntrafik. I hvert enkelt tilfælde, og hver gang på en anden måde, leder broen menneskenes tøvende såvel som deres hastige veje, så de kan komme over på den anden bred, i sidste ende som de dødelige, de er. Broen spænder snart i høje, snart i flade buer over flod og slugt; og det hvad enten de dødelige er opmærksomme på det overspændende i broens bue, eller glemmer at de - stedse på vej mod den sidste bro - i grunden kun higer efter at overstige alt det tilvante og ulyksalige for at bringe sig hen for de udødelige. Broen *forsamler* i sin egenskab af overspændende overgang hen for de udødelige, hvad enten disses nærvær er tænkt som sådan og synligt *betænkt*, som i brohelgenens skikkelse, eller forbliver udtalt eller ligefrem fornægtet.

Broen forsamler på *sin* måde jord og himmel, de udødelige og de dødelige hos sig.

Forsamling hedder, ifølge et gammelt ord i vort sprog: *thing* [10]. Broen er - og det netop *som* særligt udtalt forsamling af fireningen - en ting. Man vil ganske vist mene at broen først og fremmest og egentlig *kun* er en bro, som så i anden omgang, ved særlige lejligheder, også kan udtrykke så meget andet. Som et sådant udtryk kan den da blive til symbol, fx for alt det ovenfor nævnte. Men broen er - såfremt den er en ægte bro - aldrig først bro og derpå symbol. Lige så lidt er den på forhånd et symbol, hvis man dermed mener at den skulle udtrykke noget som ikke strengt taget tilkommer den. Når vi tager broen i strengeste forstand, fremstår den aldrig som udtryk. Broen er en ting og *kun* det. Kun? Som denne ting forsamler den fireningen.

Vor tanke er ganske vist fra gammel tid vant til at betragte tingens væsen alt for *snævert*. Dette her gennem den vestlige tænknings historie haft til følge at man forestiller sig tingen som et ubekendt X, i anden omgang udstyret med iagttagelige egenskaber. Og ud fra dette synspunkt vil ganske rigtigt alt *hvad der i sig selv hører til en tings forsamlende væsen*, fremstå som noget i anden omgang tilføjet. Og dog ville broen aldrig være kun en bro, hvis den ikke var en ting.

Broen er ganske vist en særlig slags ting: den forsamler fireningen på dén særlige måde at den tilsteder den en *beliggenhed*. Men kun hvad der allerede *selv* er et *sted*, kan indrømme noget en beliggenhed. Stedet er ikke allerede til stede forud for broen. Ganske vist findes der, før broen kommer til, adskillige punkter langs floden der kan indtages af dette og hint. Men ét af dem viser sig som et sted, og gør det netop *gennem broen*. Således kommer broen ikke til at stå et allerede givet sted; men det er omvendt ud fra broen selv at stedet først opstår. Broen er en ting: den forsamler fireningen, og nærmere bestemt på den måde at den tilsteder fireningen en beliggenhed. Ud fra denne beliggenhed bestemmes da videre pladser og veje, hvorigennem et rum bliver indrømmet [11].

Ting der på denne vis er steder, tilsteder altid først rum. Hvad dette ord "rum" betegner, fremgår af dets gamle betydning. Rum vil sige plads som er gjort fri til at slå sig ned og lejre sig. Et rum er noget indrømmet, nærmere bestemt inden for en grænse, græsk *περας*. Grænsen er ikke det hvorved noget ophører, men derimod - som grækerne erkendte det - dét hvorfra noget begynder sit væsen. Derfor er også begrebet en *ορισμος*, dvs grænse. Rum er i sit væsen det indrømmede, det som er ladet inden for sin grænse. Det indrømmede tilstedes stedse og føjes stedse på denne vis, dvs forsamlet ved et sted, dvs ved en ting af den slags som broen er. *Således får rummene deres væsen fra steder og ikke fra "rummet"*.

Ting der som steder tilsteder en beliggenhed, kalder vi foregribende for bygningsværker. Således hedder de, fordi de frembringes gennem den rejsende form for byggen. Hvorledes denne frembringelse - nemlig denne byggen - selv må være beskaffen, erfarer vi først når vi forinden har overvejet de tings væsen, som til deres fremstilling kræver den rejsende byggen som frembringelse. Disse ting er steder som tilsteder fireningen en beliggenhed, som på sin side i hvert enkelt tilfælde indrømmer et rum. I disse tings væsen som steder ligger altså forbindelsen mellem sted og rum, men også stedets forbindelse til mennesket som opfolder sig ved det. Derfor vil vi nu forsøge at tydeliggøre disse tings væsen, som vi kalder bygningsværker, ved kort at overveje følgende:

For det første: hvilken forbindelse er der mellem sted og rum? Og for det andet: hvilket forhold er der mellem menneske og rum?

Broen er et sted. Som en sådan ting tilsteder den et rum hvori jord og himmel, de udødelige og de dødelige er ladet ind. Det rum som tilstedes af broen, indeholder mange forskellige pladser, i forskellig nærhed og fjernhed til broen. Disse beliggenheder lader sig nu bestemme som blotte punkter, hvorimellem der består en afstand der kan udmåles. En afstand - på græsk et *σταδιον* - er altid noget indrømmet, og består altid mellem blotte punkter. Det rum der på denne måde indrømmes af beliggenhederne, er et rum af en ganske særlig art. Det er som afstand - som stadion - hvad det samme ord stadion betyder på latin, nemlig et *spatium*, et mellemrum. Og således kan nærhed og fjernhed mellem mennesker og ting blive til blotte distancer, til afstande i mellemrummet. I et sådant rum, der udelukkende forestilles som *spatium*, fremstår nu broen som et blot og bart noget på et givet sted, et sted som til hver en tid kan besættes af noget andet eller erstattes med en ren markering. Og ikke nok med det: af rummet forstået som mellemrum kan man udhæve de rene strækninger i retning af højde, længde og dybde. Dette således udtrukne - på latin *abstractum* - forestiller vi os derpå som den rene mangfoldighed af tre dimensioner. Hvad denne mangfoldighed indrømmer, er ganske vist dermed heller ikke længere bestemt ved afstande: det er ikke længere noget *spatium*, men en blot og bar *extensio* - udstrækning. Rummet forstået som *extensio* lader sig imidlertid udtrække endnu en gang, nemlig til analytisk-algebraiske relationer. Hvad disse indrømmer, er muligheden af den rent matematiske konstruktion af mangfoldigheder af vilkårligt mange dimensioner. Man kan kalde dette matematisk indrømmede for "rummet". Men "rummet", i denne forstand, indeholder ikke længere nogen rum og pladser. Vi støder her aldrig på steder, dvs ting af den slags som broen er. Derimod ligger omvendt i de rum som indrømmes af steder, også altid rummet forstået som mellemrum, og heri atter rummet forstået som ren udstrækning. *Spatium* og *extensio* giver til hver en tid muligheden for at opmåle tingene og det som de indrømmer, efter afstande, udstrækninger og retninger, og for at regne på disse mål. På ingen måde er imidlertid de talmæssige mål og deres dimensioner - blot fordi de lader sig anvende *alment* på alt hvad der har udstrækning - dermed også *grunden* for de rums og steders væsen, som således lader sig opmåle med matematikkens hjælp. I hvilket omfang i øvrigt også den moderne fysik, tvunget af sagen selv, er blevet ført til forestillingen om det kosmiske rum som en feltenhed, bestemt af legemet som dets dynamiske centrum, kan vi ikke her komme nærmere ind på.

De rum som vi dagligt færdes i, er indrømmet af steder, og disse steders væsen grunder i ting, som er bygningsværker. Er vi opmærksomme på disse forbindelser mellem sted og rum i flertal, mellem rum i flertal og rum i ental, vinder vi et holdepunkt for en nærmere overvejelse af forholdet mellem menneske og rum.

Når vi siger menneske og rum, lyder det som om mennesket stod på den ene side, og rummet på den anden. Men rummet er ikke noget der står over for mennesket. Det er hverken en ydre genstand eller en indre oplevelse. Der findes ikke først mennesker, og så *derudover* også rum; for hvis jeg siger "menneske", og ved dette ord tænker på det som er på menneskelig vis, dvs som bor, så har jeg med ordet "menneske" også allerede sagt ophold ved tingene i fireningen. Selv når vi forholder os til ting som ikke ligger inden for umiddelbar rækkevidde, opholder vi os ved tingene selv. Det er ikke således at vi - som man plejer at docere - blot forestiller os de fjerne ting på inderlig vis, således at der i stedet for de fjerne ting kun skulle være forestillinger om dem, som alene fandt sted i vort indre, i hovedet. Hvis vi - alle vi som er herinde - i dette øjeblik lader vore tanker gå herfra til den gamle bro i Heidelberg, er denne tænken i retning af hint sted ikke blot og bar oplevelse i de her tilstedeværende personer: tværtimod hører det væsentligt til vor tænken *på* benævnte bro at den *i sig udstår* fjernheden til hint sted. Vi forholder os herfra til broen dér, og ikke til et eller andet forestillingsindhold i vor bevidsthed. Vi kan sågar herfra være denne bro og det rum som den indrømmer, langt nærmere end én der dagligt benytter den som en ligegyldig overgang over floden. Rum i flertal - og dermed "rummet" - er stedse allerede indeholdt i de dødeliges ophold. Rum åbner sig derved at de lades ind i menneskenes måde at bo. De dødelige *er* - hvilket vil sige: som *boende* udstår de rum med grund i deres ophold ved ting og steder. Og kun fordi de dødelige, i overensstemmelse med deres væsen, udstår rum, kan de ud-gå rum, dvs gå rum igennem. Men selv når vi går, holder vi ikke op med at udstå. Tværtimod går vi altid gennem rum på en sådan måde at vi derved også allerede udstår dem, idet vi stedse opholder os ved snart nære, snart fjerne ting og steder. Hvis jeg går mod udgangen af salen, er jeg der allerede, og jeg kunne overhovedet ikke gå derhen, hvis jeg ikke allerede var dér. Jeg er aldrig bare her, som dette afgrænsede legeme, men tværtimod altid dér, dvs allerede udstående rummet, og kun således kan jeg gå gennem det.

Selv når de dødelige "går i sig selv", forlader de ikke tilhørigheden til fireningen. Når vi - som man siger - besinder os på os selv, trækker vi os tilbage fra tingene mod os selv, *uden* af den grund nogensinde at *opgive* opholdet ved tingene. Selv det tab af tilknytning til tingene, som indtræder i depressive tilstande, ville end ikke være muligt hvis ikke også denne tilstand forblev hvad den som enhver anden menneskelig tilstand er, nemlig et ophold ved tingene. Kun fordi dette ophold allerede bestemmer vor væren som mennesker, kan det ske at de ting hvorved vi opholder os, under omstændigheder *ikke* taler til os, *ikke* angår os længere.

Menneskets forbindelse til stederne, og gennem stederne til rum, beror på det at bo. Forholdet mellem menneske og rum er intet andet end det at bo, væsentligt tænkt.

Hvis vi nu på den her skitserede vis eftertænker forbindelsen mellem sted og rum, men også forholdet mellem menneske og rum, kastes nyt lys over de tings væsen, som er steder og som vi kalder bygningsværker.

Broen er en sådan ting. Stedet *lader* énfoldet af jord og himmel, af udødelige og dødelige *ind* i en beliggenhed, idet det *ind-retter* beliggenhederne i rum. Stedet indrømmer fireningen i en dobbelt forstand. Stedet indlader fireningen, og stedet indretter fireningen. Disse to betydninger - indrømmen som indladelse og indrømmen som indrettelse - hører sammen. Gennem denne dobbelte indrømmen hytter stedet fireningen, eller som det samme ord siger: det er et *Huis*, et hus. Ting der er steder af denne art, huser menneskets ophold. Ting af denne art huser, om end de ikke nødvendigvis dermed er boliger i snævrere forstand.

At frembringe sådanne ting, er at bygge. Det at bygge har sit væsen deri at det modsvarer sådanne tings måde at være. De er steder som tilsteder rum. Derfor er også enhver byggen, eftersom den rejser steder, en indstiften og føjen af rum. Fordi enhver bygning frembringer steder, indgår også rummet som *spatium* og *extensio* nødvendigvis i bygningsværkernes tingslige føjning, i og med føjningen af deres rum. Men det er aldrig "rummet" som denne byggen former. Hverken umiddelbart eller middelbart. Og dog står det at bygge - for så vidt det frembringer ting i form af steder - rummenes væsen og "rummets" væsensoprindelse nærmere end al geometri og matematik. Enhver byggen opretter steder som indrømmer fireningen en beliggenhed. Fra det énfold hvori jord og himmel, udødelige og dødelige hører sammen, *modtager* det at bygge *anvisningen* til sin oprettelse af steder. Fra fireningen *overtager* enhver byggen målene for al udmåling og enhver gennemmåling af de rum som stedse indrømmes af de indstiftede steder. Bygningsværkerne forvarer fireningen. De er ting som på deres egen måde skåner fireningen. At skåne fireningen - at redde jorden, at modtage himlen, at vente på de udødelige, at lede de dødelige: denne flerfoldige skånen er det simple væsen af det at bo. Og således præger den ægte byggen det at bo i dettes væsen, og den huser dette væsen.

Den byggen som fortjener navnet, er en særligt udmærket laden-bo. *Er* den virkelig dette, *har* den dermed også allerede modsvaret fireningens tiltale. I denne modsvarighed må enhver planlægning grunde, som på sin side åbner de tilsvarende områder for udkast af rids [12].

Så snart vi forsøger at tænke den rejsende byggen i dens væsen ud fra det at lade bo, erfarer vi tydeligere hvori den frembringen består, som den fuldbyrdede byggen er. Sædvanligvis opfatter vi frembringen som en aktivitet hvis ydelser munder ud i et resultat: den færdige bygning. Man kan ganske rigtigt tænke sig fremstillingen således: man har derved fat i noget rigtigt - og træffer dog alligevel aldrig dens væsen, som er: en hidbringer der bringer frem. Enhver byggen bringer nemlig fireningen *hid* i en ting - broen - og den bringer tingen *frem* i det allerede nærværende, som først nu *gennem* dette sted er indrømmet.

Frembringe hedder på græsk $\tau\iota\kappa\tau\omicron$. Til roden **tek-* i dette verbum hører ordet $\tau\epsilon\chi\nu\eta$, teknik. Dette betyder for grækerne hverken kunst eller håndværk, men derimod: at lade dette eller hint stå frem på denne eller hin måde i det nærværende. Grækerne tænker $\tau\epsilon\chi\nu\eta$, det at frembringe, ud fra det at lade fremstå. $\tau\epsilon\chi\nu\eta$ i denne forstand skjuler sig fra de ældste tider i det tekniske ved arkitekturen. Det skjuler sig videre, og endnu mere afgørende, i det tekniske ved kraftmaskineteknikken. Men den byggende frembringens væsen lader sig hverken tænke ud fra bygningskunsten eller ud fra ingeniørvirksomheden, og heller ikke ud fra en sammenkobling af de to. Den byggende frembringer *ville selv ikke da* være tilstrækkeligt bestemt hvis vi, i forlængelse af den græske $\tau\epsilon\chi\nu\eta$, ville tænke den *alene* som en laden-fremstå der anbringer noget frembragt som nærværende i det allerede nærværende.

At bygge har sit væsen i at lade bo. Væsensfuldbringelsen af det at bygge, er rejsningen af steder gennem føjningen af deres rum. *Kun hvis vi formår at bo, kan vi bygge.* Lad os et øjeblik tænke på en Schwarzwaldgård, som bønderne byggede den endnu for tohundrede år siden. Her har den vedholdende formåen at inklade jord og himmel, udødelige og dødelige *énfoldigt* i tingene, rejst huset. Den har anbragt gården på den side af bjerget som ved middagstid ligger i læ, mellem engdragene, nær ved kilden. Den har givet den det vidtsvungne spåntag som med passende hældning bærer vægten af sneen, og som rækker så langt ned at det beskytter stuerne mod de lange vinternætters storme. Den har ikke glemt krucifixkrogen bag det fælles bord; den har indrømmet de helligede pladser for barneseng og dødetræ - således kaldes kisten dér - i stuerne, og således for de forskellige tidsaldre forudskikket mønsteret i deres gang gennem tiden under ét tag. Et håndværk som selv er udsprunget af det at bo, som endnu bruger beboelsens husgeråd og redskaber som ting, har bygget gården.

Kun hvis vi formår at bo, kan vi bygge. Henvisningen til Schwarzwaldergården vil på ingen måde sige at vi skulle eller ville kunne vende tilbage til at bygge sådanne gårde, men anskueliggør blot ved en måde at bo som *har været*, hvorledes dén formåede at bygge.

At bo er imidlertid *grundtrækket* ved den væren som tilkommer de dødelige. Måske kaster dette forsøg på at eftertænke boen og byggen en lille smule klarere lys over hvorledes det at bygge hører til det at bo, og hvorledes det får præg af sit væsen heraf. Meget ville være vundet, hvis det at bo og det at bygge hermed nåede så vidt som til at blive *betænkeligt*, og således kunne forblive *betænkelsesværdigt*.

At det at tænke imidlertid selv i samme forstand som det at bygge - blot på en anden måde - hører til det at bo, turde den her forsøgte tankevej vidne om.

At bygge og at tænke er stedse, hver på sin måde, uomgængeligt for det at bo. Begge er imidlertid også utilstrækkelige for det at bo, så længe de hver for sig bedriver sit, uden at høre på hinanden. Dette vil de formå, når de begge - byggen og tænken - hører til det at bo, forbliver inden for deres grænser, og véd at den ene som den anden udgår fra et værksted af lang tids erfaring og uophørlig øvelse.

Vi forsøger at tænke nærmere over det at bo, efter dets væsen. Det næste skridt på denne vej ville være at spørge: hvorledes står det til med det at bo i vor betænkelige tid? Man taler overalt - og med god grund - om bolignøden. Man taler ikke blot: man gør noget ved den. Man forsøger at afhjælpe nøden ved at skaffe boliger, ved at befordre boligbyggeriet, ved at planlægge det samlede byggevæsen. Men hvor hård og bitter, hvor tyngende og truende manglen på boliger end måtte være: den *egentlige bolignød* består ikke først og fremmest i manglen på boliger. Den egentlige bolignød er desuden ældre end verdenskrigene og deres ødelæggelser, også ældre end befolkningstallets stigning på jorden og industriarbejderens situation. Den egentlige bolignød består i at de dødelige endnu kun lige er begyndt at søge efter det at bo i dets væsen, at de *først må lære at bo*. Hvis nu menneskets hjemløshed bestod i at mennesket endnu ikke så meget som tænker på den egentlige bolignød som *nøden*? Så snart imidlertid mennesket *tænker over* hjemløsheden, er den allerede ikke længere en ren elendighed. Den er - ret betænkt og vel bevaret - den eneste tiltale som *kalder* de dødelige til at bo.

Men hvorledes kan de dødelige modsvare denne tiltale, andet end ved - for deres egen del, ud af sig selv - at forsøge at bringe det at bo til sit væsens fylde? Dette fuldbringer de hvis de bygger ud fra det at bo, og tænker til gavn for det at bo.

[1] Originaltitlen er *Bauen Wohnen Denken*, hvilket imidlertid ikke kan oversættes “ord for ord”, som om det var en opremsning (bemærk at der ikke er komma mellem ordene), men snarere skal høres som en opfordring: *Bauen (als) Wohnen (zu) Denken*. Denne syntaks - hvor “det sidste bliver det første” - bestemmer hele tankegangen i nærværende tekst.

[2] Det samme gælder som bekendt på dansk. Efterforsker man imidlertid spørgsmålet, vil man i *Ordbog over det danske Sprog* (ODS) finde en god del af Heideggers iagttagelser bekræftet også hvad angår det danske. Således angiver ODS som den *første* betydning af bygge: at “have sin bolig på et sted” (III.167). Blandt eksemplerne på denne brug kan anføres, fra kultursfæren: “paa den lille Gaard byggede og boede Herman og Elisabeth” (H. C. Andersen); fra natursfæren: “Skoven, hvor Vilddyret bygger” (Drachmann); og sågar, ganske dramatisk, fra det hinsidige: “(Folkets) bedste Mænd er borte, men fra Gravene, hvor de bygger, kommer de til os” (Rørdam).

[3] Tysk *Nachbar*, af oldhøjtysk *nahgibur*.

[4] Dvs *buon* (dansk *bo*) går tilbage til den indoeuropæiske rod **bhu-* (fx sanskrit *bhuta*, græsk $\phi\upsilon\sigma\iota\varsigma$ = ‘det tilblevne, verden’), der, sammen med rødderne **wes-* og **es-*, danner verbalkomplekset “være” på de indoeuropæiske sprog (jf. latin *fui* / *futurus*, engelsk *be*, osv).

[5] Jf. dansk *byg* = “det dyrkede korn” (ODS, III.162).

[6] Tysk *das Gewohnte*, hvori tydeligt høres *wohnen* = ‘bo’. Jf. også note [7].

[7] Dette peger muligvis på oprindelsen til det danske ord for *gewohnt*, nemlig *vant*, af *vænne*, jf. oldengelsk *wenian*, engelsk *wean* = ‘vænne fra’.

[8] En ikke helt præcis, men dog allittererende, gengivelse af Heideggers: *Gestein, Gewässer, Gewächs, Getier*.

[9] G. E. Lessing (1729-1781), tysk digter og kritiker. - Det er muligt at den arkaiske betydning af tysk *retten*, som Heidegger her påkalder, afspejles af det lidt uigennemskuelige forhold mellem dansk *redde* og *rede*. I så fald er det måske relevant at henvise til den grundbetydning af verbet *bo*, der anføres som den første i ODS (III.926), nemlig at “gøre rede”, således i udtryk som: at “lade sit Bryllup bo”; “Han lod sine Snekker bo”.

[10] Jf. dansk *(et) ting*.

[11] Tysk *einräumen* = “ind-rumme” (jf. dansk *at rømme* (også: *sig*)).

[12] Tysk *Riß* svarer til nudansk *skitse* (af italiensk *schizzo*), men viser her også tilbage til diskussionen af tærsklen og smerten i *Sproget*.